

LJUBIŠA DESPOTOVIĆ
FAKULTET ZA KULTURU I MEDIJE - MEGATREND
BEOGRAD

**POLOŽAJ , PERSPEKTIVE I POVRATAK IZBEGLICA I DRUGIH RATOM RASELJENIH
LICA NA PROSTORU BIVŠE JUGOSLAVIJE U DRUGOJ POLOVINI DEVEDESETIH**

Sažetak : U radu se pokušavaju markirati najvažniji činioci koji odražavaju stanje, broj, uslove, kategoriju i perspektive, izbeglih i drugih ratom raseljenih lica na prostoru bivše Jugoslavije, u drugoj polovini devedesetih godina dvadesetog veka. Posebno se analizira situacija na prostoru Srbije, Crne Gore ,BiH i Hrvatske, kako sa aspekta broja i kategorije tako i sa aspekata smeštajnih i drugi uslova bitnih za njihovu egzistenciju u novim okolnostima. Poseban akcenat biće stavljen na problem njihovog povratka i reintegracije, kao i ulogu međunarodnih faktora u tom procesu.

Ključne reči: izbeglice, druga ratom raseljena lica, međunarodne humanitarne organizacije, Jugoslavija

Građanski rat koji je besneo na prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, početkom devedesetih godina prošlog veka, po svojoj kompleksnosti i žestini uspeo je da između mnogih negativnih posledica proizvede i najveći izbeglički talas u Evropi nakon drugog svetskog rata. Prema podacima UNHCR -a za 1993 godinu od ukupno petnaest miliona izbeglica u svetu u tom trenutku , više od dva i po miliona odnosilo se na prostor bivše SFRJ. Specifičnosti ovog prostora ostavile su i na ovoj problematici svoja vidljiva obeležja. Jedno od njih je i činjenica koja je u velikoj meri zbunjivala inostranu javnost što su u tom velikom talasu izbeglištva i raseljavanja - glavni izbeglički supstrat činili *građani jedne te iste države*, koji su proterivani, ili su se sami u bekstvu pred požarom rata preseljavali na druge teritorije te države. Jedan znatan deo te populacije utočište će potražiti na Zapadu, kako u Evropi tako i u Severnoj Americi i Australiji. Iako se u ovom radu nećemo baviti uzrocima i karakterom građanskog rata u bivšoj Jugoslaviji, neophodno je istaći da je s obzirom na činjenicu obima i intenziteta rata kao i mržnje i nivoa iskazane zločinačke brutalnosti u velikoj meri proizveo takve posledice koje su u mnogim svojim aspektima od strane međunarodnih institucija i stručnih eksperata kvalifikovane kao ratni zločini, genocid i etnička čišćenja. U takvim okolnostima gotovo da je zakonomerna posledica bilo i to, da je broj izbeglica i drugih ratom pogođenih lica bio tako veliki, a njihov položaj na ivici egzistencijalne i ljudske snošljivosti. Komplikovana politička situacija, nesnalaženje i neodlučnost međunarodnih faktora da se odlučnije i efikasnije uključe u problem rešavanja ovih pitanja, zatim još i međunarodna izolacija Savezne Republike Jugoslavije i ekonomske sankcije, dodatno su komplikovale i otežavale i onako tešku situaciju u zbrinjavanju i egzistencijalnoj ali i pravno-socijalnoj zaštiti izbeglih , proteranih i raseljenih lica.

Druga markantna osobenost izbegličkog fenomena na ovim prostorima bila je činjenica **da je najveći broj izbegličke populacije bio smešten u porodicama** a ne u kolektivnim centrima što je inače karakteristika u svetu. Ova osobenost znala je ne mali broj puta da zbunjuje strane posmatrače i humanitarce, a u velikoj meri i da otežava komunikaciju i brigu o izbeglim licima s obzirom na njihovu široku teritorijalnu i socijalnu disperziju. "U SRJ u 73,3 % slučajeva izbeglice su bile smeštene u porodicama (kod rođaka, prijatelja, nepoznatih humanih ljudi), 21,5 % kao podstanari i 5,2 % u objektima kolektivnog smeštaja (škole, obdaništa, hoteli, bolnice, vojne barake)." (V. Grečić, 1998,94)

Treća markantna osobenost izbeglištva na Jugoslovenskom prostoru, nosila je **prevashodno kulturološku osobenost**. Ona se najčešće ispoljavala ka sukob urbanog i ruralnog principa (obrasca) dobijajući često i najteže oblike socijalne netrpeljivosti. Ona je takođe imala i manipulativnu dimenziju jer su lokalne političke elite na najgrublji način manipulirale sa izbegličkom nesrećom. "Urbanizacija se u Titovo vreme odvijala naglo, ali tokom devedesetih Beograd i Zagreb doživeli su dramatičan porast broja stanovnika, delom zahvaljujući i prilivu raseljenih lica. Nacionalistički režimi veličali su izbeglice, najpre kao primer ruralne čistote, a potom kao žrtve i heroje, ali sami glavni gradovi njih su zapravo dočekali krajnje uzdržano; to važi čak i za aktiviste antinacionaliste koji su radili sa žrtvama nasilja iz seoske sredine. Ovakvu reakciju treba shvatiti u kontekstu šireg urbanog resantimana zbog toga što normalni starosedelački gradski život sada ugrožavaju seljaci koji nagrću odnekud. Taj revolt prema "hordama s brda" mogao se čuti svakog dana po hodnicima, tramvajima, parkovima, kafeima, on se mogao naći i u gradskim novinama, i odavao je i političko-ekonomske i kulturne aspekte novonastale situacije." (S. Jansen, 2005.119)

Izbeglištvo kao značajan egzistencijalni, socijalni, politički, kulturološki i pravni problem, imao je na žalost na ovim prostorima dugu tradiciju, naročito je ona "bogata" u dvadesetom veku, koji je obremenjen sa dva velika svetska rata, socijalističkim revolucijama ali i nizom manjih lokalnih ratova (Balkanski ratovi), građanskim ratovima, kao i snažnom socijalno-ekonomskom migracijom koja je proizvodila čitave talase izbeglica i migranata. Podsetićemo samo na neke, "Kraljevina Jugoslavija bila je domaćin velike armije izbeglica iz Rusije posle Oktobarske revolucije i nakon završetka Prvog svetskog rata. U Drugom svetskom ratu zbog progona fašista i kvistlinških režima iskomadane Jugoslavije, U Srbiji su se našle kolone izbeglica uglavnom iz Slovenije (Slovinci), Hrvatske i Vojvodine (Srbi). Poznato je da je funkcionisao Komesarijat za izbeglice i da je prihvatao obezbeđivan u domaćinstvima (uglavnom seoskim). Posle Drugog svetskog rata bilo je manjih izbegličkih talasa iz Albanije, Rumunije, Mađarske i Čehoslovačke." (L. Todorović, 1998,51).

Fenomenologija modernog izbeglištva na prostoru sadašnjih država Srbije i Crne Gore, a koje su činile ondašnju Saveznu Republiku Jugoslaviju (kasnije državnu zajednicu Srbija i Crna gora) počela je da iskazuje svoja prva obeležja već od 1990 godine, u prvim nedeljama secesije, kada počinje dolazak članova porodica vojnih lica, studenata i drugih osoba koje su zbog nastale situacije, sigurnije utočište potražili na novonastalom, naznačenom državnom prostoru. Ti procesi se inteziviraju 1991 godine, kada se na međunarodnom planu ozvaničava secesija Slovenije i Hrvatske. A još snažnije tokom 1992 i 1993 godine kada izbija građanski rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. "Te godine (misli se na 1993 godinu, prim Lj. D.) 31. maja, Savet bezbednosti UN uveo je sankcije prema SR Jugoslaviji, što je ograničavalo mogućnosti Vlade SRJ i njenih republika da pomognu izbeglicama. Tada počinje težak period borbe za preživljavanje i domaćeg stanovništva i izbeglica u SR Jugoslaviji." (isto, 57.) Konfuziju i težak položaj dodatno je otežavala do tada nezapamćena hiperinflacija, kao i neredovna i nedovoljna pomoć koju je trebala da obezbedi međunarodna zajednica pre svega UNHCR. Dodatni problem bio je i neprecizna evidencija broja i vrste izbeglog stanovništva, a najveći problem kolektivni egzodus srpskog stanovništva iz Hrvatske 1995 godine, nakon akcija "Bljesak" i "Oluja".

"U prvoj polovini devedesetih godina veliki broj stanovnika sa teritorije bivše Jugoslavije, posebno Bosne i Hercegovine bio je prinuđen da napusti svoje prebivalište i traži utočište negde drugde. Prema podacima Visokog komesarijata UN za izbeglice (UNHCR) , početkom 1996 godine preko 2,6 miliona ljudi, samo građana bivše jugoslovenske Republike Bosne i Hercegovine, živelo je van svojih kuća. Interno raseljenih lica (IDPs) na teritoriji te Republike bilo je 1.282.257 lica, u drugim državama nastalih na tlu prethodne Jugoslavije 661.473, a u državama van bivše Jugoslavije još 697.198. lica." Od tog broja "najveći broj je primila SR Jugoslavija (oko 450.000). Slede Hrvatska , Slovenija i Makedonija. Od Evropskih zemalja, najviše izbeglica iz BiH je primila SR Nemačka (330.000). Slede ,Švedska, Holandija, Austrija, Norveška, Danska , Švajcarska. (...) Veliki egzodus je bio i iz Republike Hrvatske, avgusta 1995. Naime, Republika Hrvatska je agresijom ("Bljesak" i "Oluja") na novoosnovanu Republiku Srpsku Krajinu proterala gotovo sve Srbe iz Krajine. Od ukupno 200.000. Srba, koliko ih je bilo pre hrvatske agresije, ostalo ih je oko 5000. Inače, procene pokazuju da je , pre napred navedenih hrvatskih vojnih operacija, od 1991 do 1995 godine iz Hrvatske izbeglo između 300 i 400 hiljada Srba". (V. Grečić,1998,93)

U literaturi postoje različite ocene šta su glavni razlozi za ovako rasprostranjen fenomen izbegništva na ovim prostorima. U jednom istraživanju obavljenom 1993 godine u Saveznoj Republici Jugoslaviji ispitanici su kao najvažnije razloge za napuštanje svojih domova naveli : opasnost od rata, strah i nesigurnost, pretnje neprijateljski raspoloženog stanovništva (uključujući i neprijateljske vojne formacije) iz njihove neposredne okoline, fizičko proterivanje, uništenje imovine, psihičko i fizičko zlostavljanje, smrt ili ranjavanje članova najbliže porodice, i slične razloge.(UNHCR i Institut za socijalnu politiku, Porodice izbeglica u Jugoslaviji, Beograd, 1993)

Popisom koji je završen juna meseca 1996 godine, utvrđen je tačan broj i vrsta izbeglog stanovništva koji je utočište potražio na prostoru SR Jugoslavije. Popisom je ukupan izbeglički korpus podeljen (razvrstan) u dve osnovne kategorije : 1)"*izbeglice* (izbeglice, prognanici, raseljena lica i lica bez statusa) , odnosno sva lica koja se prema međunarodnim dokumentima mogu tretirati kao izbeglice. i 2) *ostala ratom ugrožena lica* (koja poseduju dokumenta koja ih kvalifikuju kao državljane i koja su usled rata izbegla u Srbiju, odnosno lica koja ispunjavaju uslove da im se obezbede prava jednaka državljanima SRJ, odnosno uslove za prijem u državljanstvo). Od ukupno popisanih 646.066 lica, 566.275 (87,65%) pripada grupi izbeglice, a 79.791 (12,35%) drugi, ostala ratom ugrožena lica". (L. Todorović, 1998,59:) Od toga, Crna gora je prihvatila i razmestila na svojoj teritoriji (kolektivni prihvatni centri i smeštaj kod privatnih lica) 4,4% ili 28.338 izbeglih lica a Srbija 95,6% , ili 617.728 izbeglih lica.

Ako pogledamo popis sa aspekta *prethodnog prebivališta* izbeglog stanovništva , na prostoru Srbije stanje stoji ovako: iz BiH 232.974 (Muslimansko hrvatska federacija 195.065 i Republika Srpska 47.909) , iz Hrvatske 290.667, iz Makedonije 1.306, iz Slovenije 3.014, i dr. Ako pak kao kriterijum uzmemo *nacionalnu pripadnost* izbegličkog korpusa stanje je : Srbi 92,3%, Crnogorci 0,3%, Hrvati 0,7%, Muslimani 0,9%, Jugosloveni 1,5% , ostali 3,7 % i dr.Što se tiče *polne strukture* žene čine 52,8% a muškarci 47,2%."Preovlađujuća *starosna struktura* je ona između 19 i 44 godine 39,9%. Sledi grupa mladih (0 do 18 godina) sa 26,6%. Grupu od 45 do 64 godine čini 20,3%, a grupu starih (65 i više godina) 13,1%." (isto,61.)

Druga polovina devedesetih godina je vreme kada su otpočeli procesi trajnijeg rešavanja izbegličkog pitanja. Ako je prva polovina devedesetih godina bila opterećena pitanjem , prihvata, smeštaja, ishrane, zapošljavanja pa čak i golog fizičkog preživljavanja izbeglica, druga polovina devedesetih pomera klatno interesovanja i napore domaćih i međunarodnih humanitarnih institucija ka pitanjima povratka i trajnog zbrinjavanja izbegličke populacije sa prostora cele bivše teritorije SFRJ.

Međunarodna konvencija i praksa poznaje tri modela rešavanja izbegličkog statusa. *Povratak (repatrijacija) , reintegracija u zemlji izbeglištva i iseljenje u treće zemlje* kao krajnji model. Naravno da je povratak najbolje i naj prihvatljivije rešenje za većinu izbeglica ali ono često nije i najrealnije rešenje s obzirom na činjenicu da zemlja iz koje su izbegli nije uvek spremna da iskreno pristupi rešavanju ovog teškog pitanja u svim njegovim složenim aspektima, od kojih su pitanja povratka, bezbednosti , imovinske i pravne sigurnosti sigurno najznačajniji."U poslednje vreme to se pokazuje kao veoma jasna činjenica zbog koje se sa strane pojedinih zemalja i međunarodne zajednice vrši pritisak na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu da poštuju međunarodne obaveze i omoguće repatrijaciju svih izbeglica koje to žele. Imajući takvo stanje u vidu 108.655 izbeglica još uvek nema planove za budućnost (20,2%), a moglo se očekivati da taj broj bude i veći. Na repatrijaciju je spremno 49.281 (9,2%) , na relokaciju (preseljenje u neku od bivših republika SFRJ, ali ne tamo odakle su došli) spremno je 2.987 (0,6%) a na preseljenje u treće zemlje 43.002 izbeglice (8%). Za trajno naseljavanje u SR Jugoslaviji izjasnilo se 324.208 ili 60,3% izbeglica." (isto,63.)

Planom UNHCR-a i Dejtonskim sporazumom bilo je predviđeno da se u tri faze obavi trajno rešenje pitanja izbeglica i drugih ratom raseljenih lica. *U prvoj fazi* bilo je predviđeno povratak skoro jedan milion i trista hiljada izbeglih lica koja se nalaze u BiH. *U drugoj fazi* UNHCR treba da organizuje povratka oko 700. 000 . izbeglih lica , koja su se nalazila na prostoru SR Jugoslavije, Hrvatske, Slovenije, i Makedonije. A u *trećoj fazi* i povratak takođe oko 700. 000 lica izbeglih u zemlje Zapadne Evrope sa prostora bivše SFRJ.Ovaj plan iako je bio sveobuhvatan i imao nameru da na trajan način reši pitanje izbegličkih problema na prostoru cele bivše SFRJ,ipak nije imao realna uporišta za njegovu realizaciju. Veliki problem je bio nedostatak novčanih sredstava koji bi finansirao troškove povratka (po proceni UNHCR - a oko pola milijarde dolara za ceo plan repatrijacije) zatim nedovoljna rešenost i efikasnost međunarodnih faktora da nateraju zemlje rapatrijacije da prime povratnike, ali još i više, velika nespремnost i otpor tih zemalja da se uspešno ostvare programi repatrijacije. "Prema podacima UNHCR-a na dan 1. marta 1997 godine preko 1,2 miliona ljudi iz bivše jugoslovenske republike Bosne i Hercegovine se još uvek nalazi u susednim i drugim zemljama. Za nekih 399.000 je pronađeno trajno rešenje kojima je priznat permanentni status ili su u procesu sticanja novog državljanstva.Dakle, u okviru te grupe su i pomenuti 88.000 koji su repatrirani u Bosnu i Hercegovinu tokom 1996 godine. Za preostalih 815.000 izbeglica iz Bosne i Hercegovine još uvek nisu pronađena trajna rešenja."(...) "Godinu dana od zaključivanja Sporazuma (misli se na sporazum o normalizaciji odnosa zaključen između Hrvatske i SR Jugoslavije iz avgusta 1996 godine, prim Lj. D.),dakle , ne samo da se mali broj izbeglih Srba vratio u Hrvatsku i da im hrvatska vlast ne pruža odgovarajuću bezbednost i zaštitu, već preti opasnost da dođe do novog egzodusa iz Istočne Slavonije. Naime , u Istočnoj Slavoniji se , prema procenama UN , nalazi oko 60.000 Srba raseljenih iz drugih delova Hrvatske, kojima preti opasnost da budu prognani i prinuđeni na izbeglištvo." (V. Grečić,1998, 96-97)."Vlada Hrvatske ne pokazuje u dovoljnoj meri političku volju i spremnost da ispuni svoju obavezu iz napred pomenutog bilateralnog sporazuma i omogući povratak Srba, hrvatskih građana u Hrvatsku, da ukine sve prepreke koje stoje na putu. Na primer, predsednik Tuđman je jednom prilikom izjavio **da bi bilo nerazumno primiti sve Srbe koji su napustili Hrvatsku**. Uz to , položaj Srba u Hrvatskoj je izuzetno nepovoljan. Tu se pre svega misli na poštovanje i zaštitu prava čoveka." (isto,99)

"Povratak Srba, kad je reč o Hrvatskoj, nije u njenim programima za budućnost, što se vidi iz nedavno potvrđene činjenice od strane UNHCR da je uspešno organizovan povratak za samo 1017 Srba. U poslednje vreme vrši se pritisak Saveta bezbednosti UN i pojedinih evropskih zemalja na Hrvatsku da obezbedi nesmetan povratak, pod pretnjom zaustavljanja obećanih kredita i pomoći za razvoj.(...) Povratak kao opcija još dugo će biti pod velikim znakom pitanja, ali zato treba koristiti sve pravne i političke mogućnosti za ostvarivanje imovinskih zahteva izbeglica za obaranje važećeg zakonodavstva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koje sputavaju vlasnička prava Srba." (L. Todorović,1998,77.)

U svom sociološkom istraživanju koje je ispitivalo jugoslovenske izbeglice u Zapadnoj Evropi G. Vuksanović je potvrdila mnoge pravilnosti i trendove koji su već uočeni u gore navedenim primerima. "Od ukupnog broja ispitanika većina (56,7%) ne želi da se vrati u mesto u kome su nekad živeli.Na isti odnos prema povratku ukazuje i istraživanje Ekonomskog instituta. Samo 4 % prognanika želi da se vrati u mesto ranijeg boravka, dok je čak 57,8 % ispitanika naglasilo da se "ne bi vratili ni pod kojim uslovima". Za ostanak u SRJ opredeljuju se oni koji su našli neko zaposlenje, a to su, najčešće , mladi i obrazovani. U periodu od 1996. do 2001 godine posredstvom UNHCR-a u BIH se vratilo 2108 osoba, a u Hrvatsku 6084. Prema istom izvoru, procenjuje se da broj povratnika u BIH iznosi 26.400, a u Hrvatsku 19700." (G. Vuksanović,2001, 152).

Posmatrani iz današnje perspektive ovi procesi na prostoru bivše SFRJ još uvek nisu u potpunosti završeni. Niti su se procesi repatrijacije završili, niti su procesi reintegracije takođe doživeli svoj uspešan epilog.I danas se ponavljaju isti problemi ali u mnogo manjoj razmeri nego što je to bilo u drugoj polovini devedesetih godina. Otpori su i dalje prisutni, ali je na svu sreću njihov broj bitno smanjen kao i učestalost i intezitet napada i etničkih incidenata u mestima povratnika. Gledajući iz perspektive 2008 godine , danas u Srbiji na žalost u kolektivnim smeštajnim centrima još uvek jedva preživljava oko 90.000. izbeglih lica, bez realne perspektive rešavanja svojih problema. Ako tome pridodamo cifru od oko 200.000 onih koji su stupili u državljanstvo Srbije, ali da tim činom nisu u bitnom smislu popravili svoj ekonomski položaj, onda i tim ciframa bolje upotpunjujemo sliku sadašnjeg stanja izbegličke populacije u Srbiji.

Ta slika naravno nije dovršena ako joj se ne pridoda još jedna bitna i tragična dimenzija izbeglištva i raseljništva u Srbiji, a to je egzodus oko 210.000. interno raseljenih lica sa prostora južne srpske pokrajine Kosova i Metohije. Tragičan je i težak položaj tih ljudi koji su *izbeglice u sopstvenoj zemlji*, bez nade u skorije i trajnije rešavanje njihovog egzistencijalnog problema, a to je povratak na vekovna ognjišta , siguran , bezbedan i održiv socijalno-ekonomski život na tom prostoru.

Status, Perspective and Return of the Refugees and Other War Emigrants from the Former Yugoslavia in the Second Part of the 1990s

Summary: The most significant moments of status, number, conditions, category and perspective of the refugees and war emigrants of the former Yugoslavia in the second part of the 1990s are pointed in this work. The situation in Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina and Croatia is specially analyzed, from the aspect of number and category on one, and accommodation and other conditions on the other side, significant for their existence in new circumstances. The emphases will be put on the problem of

their return and reintegration as well as the roll of the international factor in that process.

Key words: refugees, other war emigrants, international humanitarian organizations, Yugoslavia

Literatura:

1. E. Barkan (2007) Krivica nacija, Novi Sad , Stilos
2. G. Vuksanović (2001) Jugoslovenske izbeglice između želje i mogućnosti za povratkom, Novi Sad, Filozofski fakultet
3. V. Grečić (1998) Povratak izbeglica i raseljenih lica u svetlu dejtonskog sporazuma, u zborniku Izbeglice, Beograd, FPN
4. Lj. Despotović, D. Gavrilović (2007) Rat i manjine, Novi Sad, CHDR
5. L. Todorović (1998) Pravni i društveni položaj izbeglica u SR Jugoslaviji, u zborniku Izbeglice, Beograd, FPN
6. F. S. Heffermehl (2001) Mir je moguć, Beograd, Beogradski Krug
7. S. Jansen (2005) Antinacionalizam, Beograd, XX vek